

HƏR KƏSİN TANIDIĞI AŞIQ-ŞAİR MOLLA CÜMƏ, YAXUD MƏLUM AŞIQ BARƏDƏ NAMƏLUM HƏQİQƏTLƏR

*Qiymət MƏHƏRRƏMLİ**

Xülasə

Məqalədə XIX-XX əsr Azərbaycan ozan-aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi Layısqılı Molla Cümə haqqında elmi mənbələrdə mövcud olan məlumatlara aydınlıq gətirilir. Aşıq-şairin doğum-ölüm tarixi və yeri, adı və şəcərəsi, sevgilisi İsmipünhanın kimliyi, həyat və yaradıcılığından bəzi məqamlar, ailəsinin taleyi, eləcə də qətlə yetirilməsinin təfərrüatları açıqlanır, bu günədək mövcud olan yanlışlıqlar faktlar vasitəsilə təkzib edilir. Məqalədə qaldırılan məsələlərin folklorşünaslıq elminin inkişafına fayda gətirəcəyinə ümidimiz böyükdür.

Açar Sözlər: Aşıq, Molla Cümə, Şeki, Layısqı, İsmipünhan.

HERKESİN TANIDIĞI ÂŞIK-ŞAİR MOLLA CUMA VEYA BİLİNEN ÂŞIK HAKKINDA BİLİNMEYEN GERÇEKLER

Özet

Makalede, 19. ve 20. yüzyıllardaki Azerbaycan âşık edebiyatının önde gelen temsilcisi Layısqılı Molla Cuma hakkında bilimsel kaynaklarda yer alan bilgilere açıklık getirilmektedir. Âşık şairin doğum ve ölüm tarihi, memleketi, ismi ve şeceresi, sevgilisi İsmipünhan'ın kimliği, hayatı ve edebi şahsiyetinden bazı detaylar, ailesinin kaderi ve öldürülmesinin sebepleri açıklanıp günümüze kadar gelen yanlışlıklar gerçeklerle açıklığa kavuşturulmuştur. Makalede dile getirilen konuların folklor biliminin gelişimine fayda sağlayacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Âşık, Molla Cuma, Şeki, Layısqı, İsmipünhan.

WELL-KNOWN ASHUG-POET MOLLA JUMA, OR UNKNOWN REALITIES ABOUT THE KNOWN ASHUG

Summary

The information present in the scientific sources is being clarified in the article about the Molla Juma Layısqılı, the eminent representer of the ozan-ashug art of Azerbaijan in XIX-XX centuries. The details about the dates of his birth and death and current location of his grave, name and geneology, identity of his beloved İsmipunhan, some moments from his life and works, fate of his family, as well as his murder are being clarified. Furthermore, the inaccuracies existing by now are being denied by facts. We hope that the issues being raised in this article will contribute to the development of the folklore studies.

Key Words: Ashug, Molla Juma, Shaki, Layısqı, İsmipunhan.

Qədim tarixə malik Azərbaycan ozan-aşıq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan aşıq-şair Molla Cümə'nin yaradıcılığı barədə tədqiqatçı alimlərimizin çoxsaylı elmi yazıları, araşdırma kitabları olsa da, zaman keçdikcə bu azman aşığın ömür və yaradıcılıq yoluna təkrarən qayıtmağın vacibliyi məsələsi ortaya çıxır. Sual oluna bilər: niyə? Məsələ

* Dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, el-mek: qiymet-555@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3572-1284>

burasındadır ki, Molla Cümə'nin doğum, ölüm yeri və tarixləri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Hətta aşığın ölüm səbəbi də ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində müxtəlif şəkildə əks olunmuşdur. Eyni iradları aşığın adı ilə bağlı da söyləmək olar; belə ki, bəzən əsərlərinin doğru oxunmaması səbəbindən, ya nədənsə bəzi alimlərimiz Molla Cümə'nin adının Süleyman olduğu qənaətinə gəlmişlər. Halbuki, Süleyman Cümə'nin özündən təxminən 12 yaş kiçik olan qardaşının adıdır və bu fakt onun bir vücudnaməsində açıq-aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar bir yana qalsın, günümüzün özündə də əksər əsərlərdə sənətkara “Molla Cümə” kimi xitab olunmasına baxmayaraq, bəzilərinə “Molla Cuma”, hətta eyni məqalə, yaxud kitabda aşığın adının dəfələrlə iki variantda – gah “Molla Cümə”, gah da “Molla Cuma” kimi işləndiyinin şahidi olur. Sənətkarın adını ömrünün sonunacan gizli saxladığı sevgilisi İsmipünhan'ın kimliyi barədə də el içində dolaşan rəvayətləri hərə öz məntiqinə əsasən izah etməyə çalışmışdır.

Elə isə, gəlin yenidən aydınlaşdırmağa çalışaq: axı Layski'nin aşıq Molla Cümə kimdir?

XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Aşıq Molla Cümə Şəki'nin Aşağı Layski kəndində dünyaya göz açmışdır. Baxmayaraq ki, Molla Cümə haqqında ilk məlumatı Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində müstəsna xidmətləri olan görkəmli tədqiqatçı-alim Salman Mümtaz'ın araşdırmalarından alırıq, lakin tədqiqatçının aşıq barədə verdiyi məlumat olduqca müxtəsər və bəsitdir. Belə ki, o, “El şairləri” kitabında aşığın “İlisu'lu Molla Cümə” kimi təsnif edərək, “Sərçələr” adlı bir şeirini oxucuya təqdim etməklə kifayətlənir (Mümtaz, 2005: 42-43). Tədqiqatçı Nazir Əhmədli isə yanlış olaraq Molla Cümə yaradıcılığından ilk nümunəyə tanınmış folklorçu H.Əlizadə'nin tərtibatı ilə 1929-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan aşıqları” kitabının I cildində rast gəldiyini deyir: “Bu şeir onun Xəyyat Mirzə ilə deyişməsidir. Şeir “qoşayarpaq müxəmməsidir” (Əhmədli, 2018: 266). 1935-ci ildə çap olunan “Aşıqlar” kitabında Hümmət Əlizadə aşığın doğulduğu yeri “Şəki'nin Qışlaq Layski kəndi” kimi göstərir, eyni zamanda o, aşığın molla olmadığını, molla məktəbinə gedərək, yazmağı və oxumağı, eləcə də, ərəb və fars dillərini də öyrəndiyi üçün el arasında ona “Molla Cümə” deyildiyini diqqətə çatdırır.

1957-ci ildə nəşr olunmuş “Aşıqlar” kitabında isə tərtibçi S.Axundov Molla Cümə'nin XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qax rayonunda yaşadığını yazır ki, bu məlumat da yanlıştır.

Aşıq Molla Cümə haqqında nisbətən geniş məlumatı akademik Feyzulla Qasımzadə'nin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabından alırıq. Aşığın 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layski kəndində anadan olduğunu, fars və ərəbcə təhsil aldığını bildiren F.Qasımzadə bu məlumatın ardınca tamamilə yanlış bir fikir də ifadə edir: “Adı Süleyman, ləqəbi isə Molla Cuma'dır” (Qasımzadə, 1974: 379). Folklorşünaslarımızın söylədikləri bütün bu yanlışlıqlar Hümmət Əlizadə'nin “Aşıqlar” kitabında verilmiş Molla Cümə'yə məxsus zəncirləmənin bir bəndi əsasında formalaşmışdır:

Binəm Layski'yə düşübdür mehman,

Pədərim Salah'dır, madərim Reyhan.

Vələdim Həsən'dir, adım Süleyman,

Famlim molla Oruc, ədnasiyam mən.

Bu bənddən çıxan nəticəyə görə, araşdırmaçılar aşığın adının Süleyman, təxəllüsünün isə Molla Cümə olduğunu yazırdılar ki, bu da əlbəttə, həqiqətdən uzaqdır. Bütün bu məlumatlar “Molla Cuma. Əsərləri. I cild” kitabının tərtibçisi, filologiya elmləri doktoru Mövlud Yarəhmədov'un kitabın əvvəlindəki “Sənətkar haqqında” yazısında da öz əksini tapır (Molla Cuma, 2000: 7). M.Yarəhmədov hətta özünün də məhz digər araşdırmaçılar – F.Qasımzadə, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev kimi, H.Əlizadə'nin kitabındakı yanlışlıq səbəbindən, 1969-cu ildə “Bakı” qəzetində dərc olunmuş “Molla Cuma” yazısında aşığın adını Süleyman kimi qeyd

etdiyindən təəssüflənir: “Lakin sonralar əlyazma orijinalı üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, həmin bəndin son iki misrası əlyazmada tamamilə başqa cürdür. Şeir divanda belədir:

Binamız Layski, özüm bir mehman,

Pədərim Salah’dır, mədərim Reyhan.

Vələdim Həsən’dır, əxi Süleyman,

Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən.” (Molla Cuma, 2000: 8)

M.Yarəhmədov daha sonra H.Əlizadə’nin həmin bəndi bu cür yanlışlıqla kitaba daxil etməsinin səbəbini zəncirləməni əlyazmadan deyil, söyləyənin dilindən yazıya köçürməsi və bu zaman söyləyicinin yanlış söyləməsi ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, söyləyici “əxi” sözünün əvəzinə “adı” demişdir ki, məhz bu səbəbdən də aşığın qardaşının adının Süleyman olduğu halda, aşığın öz adının Süleyman olması məsələsi ortaya çıxmışdır. Bu yerdə M.Yarəhmədov daha bir “fakt”ı – söyləyicinin “Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən” demək əvəzinə, “Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən” şəklində söyləməsini öz qənaətinə bu cür əsaslandırmağa çalışır: “...burada da ciddi bir uyğunsuzluğun olduğu nəzərdən qaçmır” (Molla Cuma, 2000: 8). O, diqqəti ərəb sözü olan “ədna”ya yönəldərək, dilimizdə “çox rəzil”, “çox alçaq” mənası verən bu kəlməni Molla Cümə’nin öz ünvanına işlətməsini aqlasığmaz bir məntiqsizlik kimi dəyərləndirir: “Əgər bu misra həqiqətən də Cuma’ya məxsusdursa, onda nə üçün sənətkar özünü belə adlandırmalı idi?!” (Molla Cuma, 2000: 8)

İlk baxışdan bu məntiqin doğruluğu şübhə yaratmasa da, əlimizdə olan digər bir araşdırma işində daha səhih, daha dəqiq və əqlabatan faktlar ortaya qoyulduğu üçün məsələni yenidən və ətraflı şəkildə aydınlaşdırmağa ehtiyac duyuruq. Belə ki, əsasən arxiv sənədləri üzərində işləyərək, indiyədək yanlış mənbələrdən alınmış dəqiq olmayan məlumatlarla ədəbiyyatşünaslıq tariximizə pərçim olunmuş “elmi faktlar”ın özünün də tamamilən səhv olduğunu sübuta yetirən tədqiqatçı-alim Nazir Əhmədli Mövlud Yarəhmədov’un bu qənaətlərini təkzib edir: “Tədqiqatçının bu şərhində xeyli mübahisəli məsələlər var. Əvvəla, o, istinad etdiyi əlyazma haqqında ətraflı məlumat verməli və başqa əlyazmalarla müqayisədə niyə məhz həmin əlyazmanın daha düzgün sayıla biləcəyini izah etməli idi. İkincisi, M.Yarəhmədov “ədna” sözünün ərəbcə qarşılığını versə də, “əbna” sözünün mənasını izah etmir. Üçüncüsü, H.Əlizadə’nin təqdimatında “Binəm Layiski’yə düşübdür mehman” misrasındakı mənə ilə özünün təqdim etdiyi “Binamız Layiski, özüm bir mehman” misrasının mənə fərqi var. Birinci variantda ailəsinin Layiski kəndinə başqa yerdən gəldiyi anlaşılır. İkinci variantda isə ailəsinin Layiski kəndinin köklü sakini, özünü isə mehman adlandırması heç cür uzlaşmır. Bunu dünyada müvəqqəti qonaq kimi yozmaq cəhdi də alınmır.”(Əhmədli, 2018: 268).

Bu məqamda tədqiqatçı Nazir Əhmədli’nin elmi qənaətlərini daha da qüvvətləndirərək qeyd edək ki, Molla Cümə’nin şeirdə işlətdiyi “ədna” sözünün lüğəvi mənası “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə: 1) aşağı, alçaq; 2) yazıq, həqir; 3) çox az, cüzi; 4) ən yaxın, daha yaxın (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I hissə, Bakı: 146) kimi təsbit olunmuşdur. M.Yarəhmədov fikrini “buraxılmış bəzi səhvlərin korrektorların öz işinə soyuq yanaşması nəticəsində baş verməsi” səbəbi ilə əlaqələndirsə də, elə buradaca tədqiqatçı-alimin özünün də aşağıdakı qənaətinin məsələyə dolaşılıq gətirdiyi aydın görünür: “Ola bilsin ki, tərtibçi “əbna” vermiş, korrektorlar isə latın əlifbasındakı “b” ilə “d”ni dolaşmaq salmış, nəticədə isə “əbna”nın yerinə “ədna” getmişdir”. Biz eyni zamanda, adıçəkilən lüğət kitabında M.Yarəhmədov’un adını çəksə də, lüğəvi mənasını vermədiyi “əbna” sözünün (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I hissə. Bakı: 2005, 142) mənasının “oğullar” kimi təsbit olunduğunu görürük. Və bütün bu fikirlərin yekunu kimi aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: əgər zəncirləmədə işlədilmiş söz həqiqətən “ədna”dırsa, burada heç bir qəbahət yoxdur; çünki “Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən” – yəni: 1) Molla Oruc’ın ən kiçiyi, balacasıyam; 2) Molla Oruc’ın ən yaxınıyam; 3) Molla Oruc’danam və s.. Fikrimizcə, bu, böyük aşığın

soy-kökünə, əsil-nəcabətinə sayğı və ehtiramının bariz göstəricisidir. M.Yarəhmədov'un digər ehtimalını, yəni "əbna" ilə bağlı qənaətlərini araşdırdıqda isə, bu sözün də mənasının görkəmli aşığın şəxsiyyətinə ancaq başucalığı gətirdiyini görürük: "Familiyım Molla Oruc, əbnasiyım mən" – yəni, Molla Oruc'ın nəslindənəm, Molla Oruc'danam, Molla Oruc oğullarıyıq, Molla Oruc uşaqlarıyıq və s..

Hər kəsə yaxşı məlumdur ki, familiya və soyad sonluqları yalnız XX əsrin – Sovetlər'in, yəni rus imperializminin nəsilərimizə vurduğu ən böyük zərbə oldu. Bu addım eyni kök və nəslin nümayəndələri arasında doğmalığ, qohumluq bağlarının qırılmasına, ögeyləşməyə, yadlaşmaya hesablanmış şovinist siyasət idi. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaican türklərinin mənsub olduğu hər hansı bir nəsil, tayfa, yaxud şəcərə o nəslin, tayfa, yaxud şəcərənin ağsaqqalının, yəni ulu babanın adı ilə adlanardı. Məsələn, Haşxəllilər (Hacı Xəlillər), Haşxəlil uşağı (Hacı Xəlil uşağı), Qojivatdar'ın Kamılı (Qoca İbadlar'ın Kamili), Nurməmməd uşağı, İbadullah uşağı, Əşir uşağı, Ənbərrər (Ənbərlər), Həsənoğlular, Dıvırrar, Bəşirər (Bəşirlər) və s. Hazırkı dövrümüzdə də Şəkiddə və ətraf bölgələrdə, eləcə də Borçalı elində və Türkiyə'də də əsil-nəcabətin bu cür hallanması günün reallığıdır. Deməli, Molla Cümə də Molla Oruc'dan olduğunu bu zəncirləmədə böyük ustalıq və sevgi ilə dilə gətirmiş, nəzmə çəkmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, həmin başibəlalı misranın guya aşığa başucalığı gətirməyəcəyindən "ehtiyatlanan" Mövlud Yarəhmədov'un etdiyi "yenilik" təəccüb doğurmaya bilmir.

N.Əhmədli haqlı olaraq, M.Yarəhmədov'un H.Əlizadə'nin variantındakı "Familiyım molla Oruc, ədnasiyım mən" kimi təqdim olunan dördüncü misranı "Təbibsiz dərdlərin dəvasiyım mən" misrası ilə əvəz etməsinin də süni təsir bağışladığını diqqətə çatdırır: "Çünki birinci variant onun öz şəcərəsini təsvir etdiyini göstərir və onu babası Molla Oruc'la tamamlayır, ikinci variantda isə şəcərəyə dəxli olmayan şeydən danışılır." (Əhmədli, 2018: 268)

N.Əhmədli'nin M.Yarəhmədov'un təqdimatında bəndin birində "əxi" sözünün ismin adlıq halında verilməsi ilə bağlı etirazını da haqlı saymaq olar: "Əgər müəllif "pədərim", "madərim", "vələdim" deyirsə, "əxi Süleyman" deyil, "əxim Süleyman" deməli idi. Bu qüsurları korrektorların üzərinə atmaq olmaz..." (Əhmədli, 2018: 268)

Maraqlıdır ki, M.Yarəhmədov Molla Cümə irsinin öyrənilməsində folklorşünas-alim Paşa Əfəndiyev'in müstəsna xidməti olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun da aşığın adının Süleyman, təxəllüsünün Molla Cümə olduğu barəsindəki mövcud mühakimələrinə etirazını bildirir.

Həmçinin, M.Yarəhmədov'un folklor araşdırıcısı Dilruba Qiyasbəyli'nin "Elm və həyat" jurnalında dərc olunmuş "Molla Cümə" adlı məqaləsi barədəki fikirlərinə fərqli yanaşması da maraqlıdır. Belə ki, D.Qiyasbəyli'nin Molla Cümə'nin zəngin yaradıcılığı barədə yazan bütün müəllifləri qınayaraq, onların yazdıqlarının "müxtəsər" və "ötəri" olduğu qənaətinə gəldiyini qeyd edən M.Yarəhmədov, "İndiyə qədər şair-aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında yazanlar, fikir söyləyənlər heç bir yazılı mənbəyə istinad etməmişlər" (Molla Cuma, 2000: 9) deyərək, özündən əvvəlki tədqiqatçılara iradını bildirdiyinə diqqəti yönəldərək, bununla belə, onun özünün də işi ilə fikirləri arasında uyğunsuzluq olduğunu diqqətə çatdırır. D.Qiyasbəyli'nin özünün də əlyazma nüsxələrinə istinad etmədiyini aşığın 51 bəndlik şeirini 32 bəndlik şeir kimi qələmə verməsi ilə bağlayan M.Yarəhmədov, Molla Cümə'nin bu "qafiyə-təcnis" in həcmi dərəcəsi şəkildə göstərən aşağıdakı bəndlə öz qənaətinin doğruluğunu sübut edir:

Sitəmkərindir dərində əmanət,
Hirs itabı eylər isən əmanət,
Əlli bir bənd bu göftarın əmanət,
Əmanəti yadigarə deyəsən.

M.Yarəhmədov öz tədqiqatlarında əvvəlki həmkarlarından nisbətən daha diqqətli olmağa çalışsa da, Molla Cümə'nin – anadan olma tarixinin səhihliyi barədə öz qənaətini aşağıdakı şəkildə ifadə edir: “Cuma Salah oğlu Orucov (Molla Cuma) (Burada tədqiqatçı yenidən səhvə yol verərək, Molla Oruc kişinin nəvəsi - “Famili Molla Oruc” olan Cümə'yə özündən “Orucov” soyadı düzəldir – Q.M.)1854-cü ildə Şəki şəhərinin Göynük mahalındakı Layski kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur...” – bu faktı da tədqiqatçı Nazir Əhmədli qəbul etmir: “Beləliklə, yuxarıdakıları yekunlaşdırsa, Molla Cuma'nın doğum tarixi üçün dörd versiya irəli sürülür: Ə.Axundov onun 1853-cü, akademik F.Qasımzadə 1855-ci, P.Əfəndiyev və M.Yarəhmədov 1854-cü, A.Nəbiyev isə 1860-cı ildə doğulduğunu bildirirlər...” (Əhmədli, 2018: 275)

Tədqiqatçı Novruz Bəkirov da “Azərbaycan-Gürcü Ədəbi Əlaqələri və Molla Cuma Yaradıcılığı” kitabında Molla Cümə'nin 1854-cü ildə dünyaya göz açdığını və XX əsrin əvvəllərində aşığın əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığaraq, səliqə ilə köçürüb saxlamaq üçün oğlu Həsənə verdiyini qeyd edir. Eyni zamanda, N.Bəkirov aşıq-şairin doğum yeri və tarixi ilə bağlı məlumatlara da öz nəzərinə dəqiqlik gətirməyə çalışır: “Şeirlərindən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixilə 1332-ci ildə, miladi tarixilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmiş. Bunu nəzərə alaraq, onun 1854-cü ildə doğulduğu ehtimal olunur. Onun digər bir şeirindən Şəki rayonunun Laysqi kəndində anadan olduğu və ömrünün sonuna qədər burada yaşadığı aydınlaşır...” (Bəkirov, 2018: 102)

Halbuki, professor A.Nəbiyev'in qənaətinə görə, “Molla Cümə öldürülərkən onun altmış yaş təkə tamam olmuşdu. Həmin qış bir şəkili tacir ona Dərbənd'dən bu münasibətlə dörd kisə un göndərmişdi; həmin undan Molla Cümə'nin ehsanına da işlədildi” (Nəbiyev, 2014: 123)

2018-ci ildə işiq üzü görmüş “Şəkiddən gələn səslər” kitabında Molla Cümə'nin 1854-cü ildə Şəki'nin Baş Laysqi kəndində doğulması barədə qeyri-dəqiq məlumat verən tərtibçi Ramiz Orsər, görkəmli aşıq-şairin yaradıcılığına yüksək qiymət verir: “Yaradıcılıq baxımından klassik Şərq ədəbiyyatına, aşıq poeziyasına bağlı olmuş, onun əsərləri yazılı şeirlə şifahi şeirin, əruz vəznə ilə heca vəzninin qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birindən bəhrələnməsi və zənginləşməsi baxımından diqqətçəkən nadir sənət inciləridir. XX əsrin Azərbaycan aşıq şeirində dərin mənə, məzmun, rəngarəng forma, poetik dil və üslub baxımından onunla müqayisə oluna biləcək ikinci aşıq-şair yoxdur...” (Orsər, 2018: 106)

Təbii ki, Molla Cümə'nin şəxsiyyəti, həyat və fəaliyyəti, bənzərsiz yaradıcılığı bütövlükdə XX əsrdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də ədəbiyyatşünas-alimlər, aşıq sənətinin tədqiqatçıları tərəfindən hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Lakin fikirlər müxtəlif və təzadlı, elmi nəticələr qənaətbəxş deyildir. Odur ki, bu versiya müəlliflərinin “heç birinin heç bir sənədə istinad etmədikləri” fikrini əsas gətirən N.Əhmədli, Molla Cümə'nin doğum tarixini XIX əsrdə Cənubi Qafqaz'ı işğal edən Rusiya İmperiyası məmurlarının tərtib etdikləri rəsmi dövlət sənədləri olan Kameral siyahılar əsasında dəqiqləşdirməyi daha düzgün sayır: “Onun (Cümə'nin – Q.M.) adını ilk dəfə aşkar etdiyimiz sənəd belə adlanır:

“NUXA QƏZASI, NUXA NAHİYƏSİNİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1863-cü il.

AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

17.116. Salah Oruc oğlu 55 yaşında; oğlu Cuma 4 yaşında.

Ailədə 1 qadın var” (2 Arxiv).

Buradakı Salah Oruc oğlu Molla Cuma'nın atası, ailədəki 1 qadın onun anası Reyhan, Cuma isə gələcəyin böyük aşığı Molla Cuma'dır. Sənədin tərtib edildiyi 1863-cü il rəqəmindən onların yaşını çıxanda, Cuma'nın 1859-cu, atası Salah'ın isə 1808-ci ildə doğulduğunu

öyrənirik. Molla Cuma'nın doğulduğunu gördüyümüz 1859-cu il rəqəminə nə qədər etibar etmək olar?..."

Bu yerdə tədqiqatçı N.Əhmədli əldə etdiyi faktları əsaslandırmaq üçün professor P.Əfəndiyev'in araşdırmalarına müraciət edir: "Xalq ədəbiyyatımızda təsvir olunan məşhur aşıqların butaları, sevgililəri olur. ...Molla Cümə'yə də Allah vergisi verilib, eşq camı içirilib, xudanın qisməti kimi buta verilib. Şəki əlyazmasının bir yerində bu barədə deyilir: "On beş yaşlarında bir dəfə gözəl bahar günlərinin birində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt rəyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı hədd anası oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rəyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşiq olurlar. Əz ön cümlə Molla Cümə də haman gündən yazmağa başlamışdır". (Əhmədli, 2018: 275-276)

Molla Cümə'yə 14-15 yaşlarında ikən buta verilmiş, əsl adı aşiq tərəfindən gizli saxlanılsa da, əsərlərində sevgilisi olaraq "İsmipünhan" kimi dönə-dönə vəsf olunan o gözəl kim imiş? Bu barədə professor Paşa Əfəndiyev'in araşdırmalarında müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Əvvəla, doğrudan da, "Molla Cümə'nin şeirlərində birbaşa öz adları ilə tərif edilən gözəllər çoxdur. Bəs nə üçün aşiq öz sevgilisinin adını gizlətməmişdir? Bu barədə müxtəlif rəvayətlər var, onların əksəriyyəti əsasən bir ümumi qütbədə birləşir: Molla Cümə varlı, yaxud dindar bir yerdən qıza aşiq olmuş, ancaq şeirlərində onun əsil adını çəkməmişdir" (Molla Cuma, 2006: 11). Folklorşünas elə bu məntiqə söykənərək, qənaətlərini "varlı" və "dindar" sözlərinin üstünə gətirir: "Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində aşiq Kazım'ın dediyinə görə, İsmipünhan Qax rayonunun Şabalıtlı kəndində Şeyx baba adlı bir dindarın qızı olmuşdur. O, Molla Cümə'nin butasıdır" (Molla Cuma, 2006: 11).

P.Əfəndiyev Şəki'də qoca bir kişinin söylədiyi: "İsmipünhan elə Molla Cümə'nin özüdür" kimi bir versiyaya da diqqəti yönəldir, eyni zamanda Şəki'nin Aşağı Layısqı kənd sakini İdris Mustafayev'in (yaşı 100-ü haqlamış bu qoca söhbət zamanı özünü aşığın "ürək dostu" adlandırılmış) Molla Cümə ilə nə qədər yaxın olsalar belə, bu sirri ondan heç cür öyrənə bilmədiyini deyir: "Bir gün söz salıb soruşdum ki, kimdir o İsmipünhan? Molla Cümə cavab verdi ki, üz vurma, andım var, gərək bu sirr açılmasın". Digər bir versiyada isə aşığın adını gizli saxladığı sevgilisi "Molla Cümə'nin oxuduğu mədrəsə sahibinin, yəni müəlliminin qızı olduğu göstərilir". (Molla Cuma, 2006: 11-12)

"... Aşığın "İsmi Pünhan" ı ilə də bəzi maraqlı faktları oxucularımızın nəzərinə çatdırmaq istərdik. Molla Cümə haqqında yazan tədqiqatçılar adı gizli qalan bu el gözəlinin adının məlum olmaması ilə bağlı mübahisəli fikirlər irəli sürürlər. Son dövrdə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Şəki'nin Baş Şabalıd kəndinə edilmiş folklor ekspedisiyası zamanı bu məsələ ilə bağlı maraqlı rəvayətlər əldə edilmişdir. Müdrik qocalardan əldə edilmiş məlumatlara görə, Molla Cümə nəinki Şəki'də, hətta bütün Azərbaycan'da övliya kimi tanınan Şeyx Əhməd'dən dini və dünyəvi elmləri öyrənmiş, onun qızı Anaqız xanımı sevmişdir. Lakin zəmanənin acı rüzgarı bu təmiz sevgiyə sədd çəkmiş, qız Şəki'nin Aşağı Şabalıd kəndində yaşayan varlı bir şəxsə ərə verilmişdir. Ər evində nakam sevgisinin həsrətinin çəkən Anaqız xanımın dərini sevgilisində rəmzi şəkildə bildirmək üçün Molla Cümə'yə bir heyva göndərməsi ilə bağlı da el arasında rəvayətlər söylənilir." (Adışirinov, 2015: 17)

Beləliklə, digər böyük aşıqlara buta verildiyi və onlar öz butalarının eşqiylə ömürləri boyunca yazıb-yaratdıqları, saz çalıb-söz qoşduqları kimi, Molla Cümə də "özünü bu haqq aşıqları sırasına daxil edir. Bütün ömrü boyu butası – İsmipünhan'ın şənində şeirlər qoşur. Bu cəhətdən İsmipünhan haqqında hələlik ən səhih məlumatı biz elə aşığın şeirlərindən alırıq, hətta Molla Cümə'nin öz butasına vurulduğu tarixi də şeirlərdən öyrənirik:

Könül dönsə bu dostluğu atarığ,

Yol uzaqdır, özüm bihal, at arıq.

Cümə səni sevəndəydi o tarix-

Min iki yüz doxsanıncı sənədə.

Həmin tarix miladi ilə 1873-cü ildir. Bu zaman aşığın 19 yaşı var imiş” (Molla Cuma, 2006: 12).

N.Əhmədli bu versiyanın da doğru olmadığını haqqında bəhs edilən əlyazma və şeirlə əlaqələndirir: “...İsmipünhana vurulduğu 1873-cü ildə Molla Cuma P.Əfəndiyev’in ehtimal etdiyi kimi 19 deyil, 15 yaşlarında imiş. Daha dəqiq desək, 1873-cü ildə 14 yaşı vardı və bunu haqqında söhbət gedən əlyazmadakı rəvayət də təsdiq edir...” (Əhmədli, 2018: 276)

Qeyd etmək lazımdır ki, illər boyunca araşdırıcılarımızın ortaya çıxardığı versiyalar bir-birini təkzib etmiş, aşıq-şair Molla Cümə haqqında daha dəqiq məlumatların tapılıb üzə çıxarılmasına ehtiyac duyulmuşdur. Tədqiqatçı N.Əhmədli də məhz elə bu səbəbdən ən doğru yolu seçmiş, həqiqətin yalnız aşığın doğulub-yaşadığı erkən dövrlərdə tərtib olunmuş kameral siyahıyaalma sənədi əsasında ortaya çıxma biləcəyinə ümid etmişdir. Zənnimizcə də bu, ən doğru yoldur.

Nazir Əhmədli'nin müraciət etdiyi 1873-cü ilə məxsus Kameral siyahıya almada Molla Cümə'nin ailəsi belə qeyd alınıb:

№7. AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

17.17. Salah Oruc oğlu 61 y; oğlanları: Cuma 15 y; Süleyman 2 y.

Ailədə 1 qadın var” (3).

Sənəddə Cuma'nın qardaşı Süleyman'ın da adını görürük. Süleyman 1871-ci ildə doğulub. Cuma'nın 15 yaşında göstərilməsi onun 1858-ci ildə doğulduğu anlamına gəlir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?

Qeydiyyatda səhv etmək ehtimalı uşağın kiçik yaşlarında daha az olduğuna görə, hesab etməliyik ki, 1863-cü ilin Kameral siyahısında Cuma'nın yaşının 4 göstərilməsi daha düzgündür. Beləliklə, onun 1859-cu ildə doğulduğu ehtimalını qüvvədə saxlamalıyıq. Ailədə yenə də 1 qadının olması göstərir ki, əvvəlki kimi həmin qadın Reyhan'dır və qız uşağı doğulmayıb”. (Əhmədli, 2018: 277)

Qeyd edək ki, Nazir Əhmədli'nin əldə etdiyi növbəti sənəd “Əyal dəftəri” adlanan 1886-cı ilin Kameral təsviridir ki, bu sənəddə yol verilən yanlışlıqlar səbəbindən orada Cümə Salah oğlunun təvəllüdü ilə bağlı göstərilən tarixlərə nəzər salmağa lüzum görmürük.

Nazir Əhmədli aşığın tədqiqatçısı M.Yarəhmədov'un: “Molla Cuma 1882-ci ildə Zöhrə adlı qadınla ailə qurmuşdur” (Molla Cuma, 2000: 14) fikri ilə razılaşır və belə bir qənaətə gəlir: “1859-cu ildə doğulan Molla Cuma 23 yaşında evlənmişdir” (Əhmədli, 2018: 273).

Araşdırdığı sənədlər əsasında N.Əhmədli 1886-cı ildə Molla Cuma'nın oğlu Həsən'in hələ doğulmadığını, M.Yarəhmədov isə Həsən'in 1916-cı ildə vəba xəstəliyindən öldüyünü yazır (Molla Cuma, 2000: 18). Tədqiqatçı P.Əfəndiyev Həsən'in ölümü ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatı verir: “Bizə o məlumdur ki, Molla Cümə'nin bir neçə övladı olub, ancaq iki uşağı qalıb, oğlu Həsən və qızı Reyhan xanım. Həsən 1919-cu ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib. Reyhan xanım isə son dövrlərə qədər yaşayıb. Molla Cümə öldürülən vaxtı Reyhan xanımın 12 yaşı olub” (Əhmədli, 2018: 277) Qeyd edək ki, aşığın nəticəsi Elman Əzizov'un qələmə aldığı Reyhan xanımın (Molla Cümə'nin qızı Elman'ın nənəsidir. – Q.M.) xatirələri ilə tanış olarkən, belə məlum olur ki, atası öldürülən zaman o, 14 yaşında imiş (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 20.)

Yaşadığı mühit, dövrün, zamanın eybəcərlikləri, ictimai-sosial problemlərdən doğan zəlalət, mövhumat və xurafat girdabında başını itirmiş insanların işığa, aydınlığa gedən yolunda məşəl kimi yanaraq özü-özünün məhvinə yol açmış Molla Cümə'nin (həyat yoldaşı Zöhrə xanımla birgə) ermənilərin də daxil olduğu XI qırmızı ordunun bölgəvi dəstələri tərəfindən

qəddarcasına qətlə yetirilməsi xalqımızın aşılıq sənəti sahəsindəki genetik koduna olduqca böyük zərbə vurdu. Yalnız qızı Reyhan kənd camaatı tərəfindən gizlədilərək, cəlladların əlindən xilas edilə bildi. Aşıq-şairin evi talan edildi, əlyazmaları yandırıldı. Molla Cümə ömrünün, yarıncılığının ən gözəl və məhsuldar dövründə həlak oldu. Bununla belə, özündən sonra gələcək nəsillərin dilində-ağzında dolaşan yüzlərlə şeiri, dastanları və s. qaldı ki, bütün bunlar XIX-XX əsrlərin möhtəşəm aşiq-şairinin zəngin ədəbi irsi Azərbaycan aşiq yaradıcılığının ən dəyərli xəzinəsi kimi yaşamaqdadır.

Göründüyü kimi, Molla Cümə haqqında əksər məlumatlar, eləcə də onun ölüm səbəbi müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilməkdədir.

“Molla Cuma. Əsərləri. I cild”-in tərtibçisi Mövlud Yərəhmədov’un ustad aşığın qətlə yetirilməsi ilə bağlı qənaəti təəccüb doğurur:

“Molla Cuma 1920-ci ildə təxminən may ayının 20-də, ömrünün 66-cı ilində təsadüfi bir yanlışlıq nəticəsində (!) öldürülmüşdür”. (Molla Cuma, 2000: 18)

Professor S.Paşayev də Molla Cümə’nin ölümü ilə bağlı yanlış məlumat verir. Hətta aşığın doğum tarixi ilə bağlı məlumatın da dəqiq olmadığı göz önündədir: “Molla Cümə Saleh oğlu 1854-cü ildə keçmiş Göynük mahalının Layisqi kəndində anadan olmuş, 1920-ci ildə orada da vəfat etmişdir. Onun yaradıcılıq dünyasından bizə zəngin şeir iris və bir neçə dastan qalmışdır”. (Paşayev, 1990: 95)

Aşıq haqqında “Şəkidən gələn səslər”-in tərtibçisi Ramiz Orsər’in verdiyi məlumat isə bu cürdür: “Molla Cuma Azərbaycan Demokratik Respublikası’nın tərəfdarı olmuş, xalq arasında böyük nüfuz qazanmış, Azərbaycana gəlmiş Türk paşası şəxsən onunla görüşmüşdür.” Məlumdur ki, el arasında bu cür yüksək ehtiram qazanmış “aşılıqlar anası”nı onun heç də ehtiram bəsləmədiyi, şəhinə maddahlıqla dolu öyğülər yazmadığı qanlı rejim nümayəndələrinin qəzəbinə tuş gəlməsi gözlənilən idi. Odur ki, “içerisində ermənilərin də olduğu Azərbaycan’a soxulan XI qırmızı ordunun bolşevik dəstəsi tərəfindən 1920-ci ilin may ayında Molla Cuma və həyat yoldaşı Zöhrə xanım qəddarlıqla – vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, evi talan olunmuş, əlyazmaları yandırılmışdır”. (Orsər, 2018: 106)

Akademik Y.Mahmudov da öz növbəsində Molla Cuma’nın xalqımıza “istiqlal şəhidi” kimi təqdim olunmasını vacib sayır. Alimin fikrincə, “onun 1920-ci ildə sovet-bolşevik işğalından dərhal sonra – Azərbaycan xalqının istiqlalçı oğullarına divan tutulduğu dövrdə daşnak-erməni fitvası ilə vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Zəhmətkeş, əkin-biçinlə məşğul olan Molla Cuma istiqlalçı şair idi...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8-9). Y.Mahmudov yazısında aşiq-şairi “çar-bolşevik rejiminə qarşı mübarizə apararı Göynük mübarizlərindən biri” hesab edir. “Çiyində saz, belində isə xəncər gəzdirən igid”in xalqın önündə gedərək ona yol göstərməsi, təbii ki, xalqımızın düşmənlərinin xoşuna gəlməyəcəkdi. Odur ki, xain əllər bu istiqlal mücahidinin ömrünü yarıda kəsməklə öz murdar niyyətlərini həyata keçirdilər.

Elmi mənbələrdə aşığın vəfat etməsi, yaxud qətlə yetirilməsi ilə bağlı müxtəlif versiyaların mövcud olduğunu nəzərə alaraq, Molla Cümə’nin nəticəsi Elman Əzizov’un öz nənəsinin, yəni aşığın qızı – hadisənin şahidi Reyhan xanımın dilindən yazıya aldığı aşağıdakı doğru versiyanı oxucuların diqqətinə çatdırırıq: “Tələbəlik illərimdə valideynlərimi görməyə gəldiyim zaman nənəmdən xahiş etdim ki, Molla Cuma’nın həyatının son günlərindən danışsın. Bunu çap etdirmək istəyirəm ki, əslində hadisənin necə olduğunu qoy hamı bilsin.

Nənəmin dediklərindən:

“Mənim 14 yaşım var idi. Həmin il (1920-ci il) yaz tez gəlmişdi. Həyatımızdakı tut yetişmişdi, anam tutdan bəhməz bişirir, mən də ona kömək edirdim. Atam evdə yazı-pozu işləri ilə məşğul idi. Birazdan o bizə yaxınlaşdı və mənə dedi: “Qızım, al, bunlar məndən sənə yadigar qalsın”. Əlində döş saati, cib bıçağı və pul kisəsi var idi. Onları mənə verdi və evə qayıtdı.

Təəccüb içində olan anam dedi: “A kişi, bu nə sözdür, deyirsən, cavan qız uşağıdır, yadigar nə deməkdir?” Atam çevrilib diqqətlə bir mənə, sonra isə anama baxdı və dedi: “Sabah bu vaxt nə sən, nə də mən bu dünyada olmayacağıq”. Anam sanki quruyub qalmışdı, mən isə əlimdəki hədiyyələrə baxır, atamın dediklərinin fərqi varmırdım.

Səhər qarımızı atlılar döydülər, Azərbaycan dilində danışdılar. Dedilər ki, təzə hökumət səni çaparxanaya danışılara çağırır. Atam ağ atına minib onlarla getdi. (Mən bu zaman nənəmdən soruşdum ki, babam gedərkən sazını götürmüşdü mü? Nənəm, “heç nə götürməmişdi”, dedi) Qonşumuz Qara Məmməd’in arvadı təşviş içində gəldi ki, ərim və oğullarım da Molla Cuma ilə getdilər. Bütün kənd təşviş içində idi. Qadınlar, uşaqlar Qara Məmməd’in evinə toplaşmışdıq. Atamgil gedəndən təxminən yarım saat sonra güllə səsləri eşidildi. Bir azdan əsgərlər biz olan evin həyətinə doluşmağa başladılar. Anam Zöhrə pilləkənlərin üstündə durub qışqırdı: “Kafirlər, hara girirsiniz, burda arvad-uşaq var!” Anamın sözlərinə qulaq asmayan əsgərlərdən biri əlində silah yuxarı doğru çıxmağa başladı. Anam əlindəki balta ilə əsgəri vurub pilləkəndən yerə saldı. Bunu görə həyətdəki əsgər atəş açdı, anam elə qarının ağzındaca əlində balta ilə yıxılıb qaldı. Bunu görə digər əsgərlər də evi atəşə tutmağa başladılar. Evin içində olan qadınlardan biri pəncərəni açdı və biz pəncərədən evin arxasındakı bağa tullanıb üzü Baş Layısqı kəndi istiqamətində qaçmağa başladıq. (Baş Layısqı ilə Aşağı Layısqı arasındakı məsafə 12-15 km-dir) Biz gündüzlər gizlənir, gecələr qaçırdıq ki, düşmən əlinə keçməyə. İki gün sonra Baş Layısqı’dan gələn qohumlarımız bizi meşədə tapdılar.” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 20-21).

Bu əhvalat 1920-ci ildə baş vermiş o müdhiş hadisənin şahidi olmuş Reyhan xanımın dilindən qələmə alındığı üçün, aşığın və onun həyat yoldaşı Zöhrə xanımın düşmənlərin əliylə qətlə yetirilmə faktının təsdiqi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, Molla Cümə kimi azman aşıq-şairin xalq arasında qazandığı sevgi, onun faciəli taleyi və qəddarcasına qətlə yetirilməsi təkcə həmyerlilərinin, aşıq şeirini sevənlərin, yaxud tədqiqatçıların deyil, eləcə də qələm adamlarının da qəlbində dərin iz buraxmış, barəsində bir çox yazılar yazılmışdır. Şəki torpağının yetirməsi – tanınmış dövlət xadimi və şair Nəzir Eltəkin Molla Cümə’nin bənzərsiz yaradıcılıq və faciəli həyat yolna həsr olunmuş “İsmipünhan sorağında” poemasını qələmə almışdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, “aşığılar anası” Molla Cümə həm müasiri olan aşıqların, həm də türk millətinin qanına susamış, ən başlıcası isə xalqın aparıcı qüvvəsi olan düşünən beyinlərinin, görənlərinin məhvinə hesablanmış mənfur siyasətinin qurbanına çevrildi. Şair Nəzir Eltəkin poemada yeri gəldikcə aşığın bir-birindən dəyərli şeirlərindən istifadə etməklə yanaşı, öz sənətkarlığının məhsulu olan təhkiyə üsulunun da sayəsində maraqlı sənədli dram əsəri yazıb ortaya qoymuşdur. Əsərdə Molla Cümə’nin İsmipünhan sevgisi, sevgilisini vaxtsız itirdikdən sonra yaşadığı dərin izzət hissləri, ömür-gün yoldaşı Zöhrə xanımla birgə yaşadıkları kasıb ailə həyatı, oğlu Həsən’in vaxtsız itkisinin yaşatdığı faciəli məqamlar, ağır güzəran qayğıları, minbir əziyyətlə tər töküb çalışmasına baxmayaraq rəiyyəyə yuxarıdan-aşağı baxaraq, onun muzdunu kəsən başıpozuq bəy haramzadələrin kasıbların qanını zəli kimi sormaları və aşığın bu haqsızlığa qarşı üsyan səsinə qaldırması öz bədii həllini tapır.

Əsərdəki ən təsirli səhnələrdən biri isə Molla Cümə’nin dünyanı vaxtsız tərketmiş nakam sevgilisi İsmipünhanın xəyalı ilə danışdığı səhnədir:

-Gözlə, İsmipünhan, gözlə, gəlirəm,
Adını qəlbimə yazdığım gözəl,
Heç kimi sevmədim mən səndən əzəl.
Sənin həsrətinlə, sənin dağınla,
Adınla, eşqinlə, səs, sorağınla.

Bir ömür yaşadım əzab içində,
 Qovruldu kababək qəzəb içində.
 Namərdlər yoluma hasar çəkdilər,
 Gül-çiçək yerinə tikan əkdilər.
 Axırda hamısı xar oldu, getdi,
 Gen dünya başıma dar oldu, getdi.
 Qatilim olsa da urus, erməni,
 Onların gülləsi yandırmır məni.
 Canı canımızdan olan çuğullar,
 Qanı qanımızdan olan çuğullar
 Sazımı, sözümü satdılar mənim,
 Çölümü, düzümü satdılar mənim... (Eltəkin, 1988: 142)

Beləcə, “sapı özümüzdən olan baltalar”ın satqınlığı və millətimizin mənəvi xəzinəsinin məhvinə yönəlik siyasət qurucularının əliylə məhv edilən böyük aşiq Molla Cümə'nin yazıb-yaratmaqla, oxuyub-çalmaq ehtirası ilə alışıb-yanan sənətkar ürəyi xainlərin fitvası ilə namərdcəsinə susduruldu. Lakin xalq öz möhtəşəm sənətkar övladını unutmadı. Hazırda Şəki'nin Layısqı kəndinin aşağısında – Göynük yolunun üstündə azman sənətkarın abidə-kompleksi ucalır. Bu yoldan keçən hər bir sənətsevər insan ayaq saxlayıb o böyük sənətkarın ruhuna fatihə verir, xatirəsini ehtiramla yad edir. Çünki Molla Cümə xain düşmənin fitvası ilə dünyasını dəyişsə də, yazıb-yaratdıqları, özündən sonra qoyub getdiyi zəngin ədəbi, mənəvi irs bütün zamanlarda xalqın əsl milli sərvətinə çevrilmişdir. O, hər zaman xalqının, millətinin dərini, əzablarını dilə gətirmiş bir haqq aşığı kimi ömrünü azadlıq duyğularının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə sərf etmişdir.

Bu barədə tədqiqatçıların araşdırmaları da çox şey deyir, elə ustad aşığın şeirləri də. “Molla Cümə “Dövranıdır” rədifli divanisində göstərir ki, bu zəmanədə ağıla, kamala əhəmiyyət verən yoxdur, “aləsərçəlik”, hiyləgərlik, kələkbazlıq hünər sayılır”. Acizlər ayaq altında tapdanır, bu “dınməver” dövrasında bir qədəm geri dönmək olmaz:

Könül, yatma böyrü üstə,
 Cəfakar dövranıdır.
 Kamalını sayan yoxdu,
 Aləsər dövranıdır.
 Aciz oldun, vay başına,
 Ayaq altda olarsan,
 Bir qədəm dönmə geriyə,
 Dınməver dövranıdır”. (Vəkilov, 1993: 41)

“Molla Cuma sadəcə olaraq, saz çalan, söz qoşan, dastan söyləyən, məclis əhlini əyləndirən ənənəvi aşıqlardan deyildi. O, sözün həqiqi mənasında ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilən, özündən sonra xalqına əlyazmaları halında qiymətli ədəbi irs qoyub gedən mütəfəkkir şairimizdir” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8) yazan akademik Yaqub Mahmudov bu zəngin ədəbi irsin dərinədən öyrənildikcə xalqımızın aşiq kimi tanıdığı Molla Cuma'nı görkəmli şair Molla Cuma kimi də tanıyacağına inamını gizlətmir. Yazıda Molla Cuma ədəbi irsinin araşdırıcılarını onun şeir dünyası ilə Dədə Qorqud poeziyası arasındakı

qırılmaz vəhdəti diqqətdən qaçırmmamağa çağırır. “Çünki “mahalı Göynük”, “şəhəri Şəki” olan Molla Cuma “Dədə Qorqud” dastanlarındakı tarixi hadisələrin, konkret olaraq “Bəkil oğlu İmran boyu”nun cərəyan etdiyi Göynük mahalının, oğuz türklərinin məşhur Kınık tayfasının oğludur. Hazırda xalq önün qədim yurd yeri olan bu məkanı Daşüz adlandırır. Başqa sözlə, Molla Cuma Daş Oğuz’un – Göynük mahalının kəndlərindən birində dünyaya göz açmışdır...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8)

Molla Cümə bütün ömrünü doğulduğu kənddə yaşamış, yurd-torpaq sevgisi onun şair könlündə özünə isti yuva qurmuşdur.

Aşıq anasıyam, şairlər kökü,

Gəzərəm dünyada divanə tək.

Mahalım Göynük’dür, şəhərim Şəki,

Layisqi kəndinin binasıyam mən.

Göründüyü kimi, ərazi dil vahidlərinin etimoloji əsaslarına arxalanaraq, bədahətən söylənən “Mən” rədifli qoşması ustad aşıq Molla Cümə’nin həm geniş dünyagörüşünü, həm doğma yurda, el-obaya sonsuz sevgi və ehtiramını, həm də yüksək yaradıcılıq manerası ilə şərtlənən hazırcavablığını özündə əks etdirir. “Qax rayonunda aşıq Məhəmməd bizə danışdı ki, Molla Cümə “Mən” rədifli qoşma-vücutnaməsini tərəkmə aşıqları ilə mübahisə zamanı bədahətən söyləyib” (Bəkirov, 2018: 111). Maraqlıdır ki, bu qoşma səslənərkən, qulağımıza ilk xoş gələn söz, daha dəqiq desək, söz birləşməsi “aşıq anasıyam” ifadəsi olur. Sual oluna bilər: necə yəni “aşıq anası”? Kişi də özünə “aşıq anası” deyərmi? Cavabında isə deyirik: bəli, deyər və bu bəndin məna gözəlliyi, ifadə əlvanlığı da məhz bu söz birləşməsindən qaynaqlanır. Çünki xalq danışığı dilini bu qədər gözəl və əyani bir şəkildə aşıq şeirinə gətirdiyindəndir ki, Molla Cümə yaradıcılığı xalqımız tərəfindən bu qədər sevilir, bu dərəcədə təqdir olunur. El arasında nüfuzlu din xadimləri, həkim və müəllimlər, alim və el ağsaqqalları, yəni müdrik, sözü keçərli, öyüdü eşidilib qəbul edilən, el-obanın bütün ağırlığını çiyinlərində daşıyan, xeyir-şərini ağılı və dünyagörüşü sayəsində müdrikliklə yola verən insanları bu dəyərli titulu layiqincə daşıyır. Məlumdur ki, “El anası” ilə hər kəs hesablaşır, ən müşkül işlər onun ağıllı məsləhətiylə yoluna qoyulur, ən problemlə məsələlər, hətta qan düşmənçiliyi belə aradan qaldırılır. “Aşıq anası” olmağa, daha böyük mətləb və dərinliklərdən xəbər verir: “Aşıqlar anası”, “Şairlər kökü” olan Molla Cümə’nin yüksək bədii məziyyətləri özündə əks etdirən zəngin ədəbi irsi aşığın bu fikrini özündənrazılıq, lovgalıq əlaməti kimi qəbul etməyimizə deyil, əsil ustad, yaradıcı aşıq kimi üstün keyfiyyətləri ilə qürurlanmasına haqq qazandırdığımız əsas verir. Aşıqlığın anası, şairliyin kökü olması aşıqlıqda və şairlikdə misli-bərabəri olmayan Molla Cümə’ni Şəki’də və ətraf bölgələrdə məşhur etməklə yanaşı, ona qarşı “yarımçıq aşıqlar”ın qəlbində paxıllıq və gözügötürməzlik hisslərinin yaranmasına da gətirib çıxarırdı.

“Molla Cümə gənc şair və gözəl aşıq idi. Hər məclisdə yuxarı başa çəkirdi, hər yerdə, hər kənddə, hər evdə, hər bir xeyir-şər məclisində hamı onu dinləyir, onun sözünü, şeirlərindən təsirli misraları missal çəkirdilər. paxıllar buna dözə bilmirdilər. yanıb-yaxılırdılar: niyə onların da Molla Cümə kimi parlaq istedadları yoxdur?! Axı, niyə Molla Cümə şeir oxuyanda, məclis aparanda onların ağzından şorba tökülür? Odu ki, bu xainlər gənc Molla Cümə’yə gizli zərbə endirməyə çalışırdılar...” (Fərzəli, 2011: 82)

Molla Cümə deyəndə ki:

Qardaş, sənle hansı dilnən danışım,

Yetmiş iki millətin dili məndədi.

Aləmi qərq eylər tökülsə yaşım,

Daşqınca çayların seli məndədi.

... Arif məclisinə keçib oturram,
 Çəkən misalına təmsal yetirrəm.
 Göytək guruldayıb yağıb batırram,
 Göyün qar, yağışı, dolu məndədi.

Cuma'yam, eşqimdən hər dəm açaram,
 Sənənmərəm, zənd etməyin qaçaram.
 Yığmışam mətəhi, böyük tuccaram,
 Harun'nən Qarun'un malı məndədi.

“Məndədi” (Molla Cuma, 2000: 185-186)

Ustad aşığın meydanına qədəm qoymaqdan çəkinənlər arxada ona şər-böhtan atmaqla, ayağının altını qazmaqla ondan hayıf almağa çalışmışlar. Təbii ki, Molla Cümə kimi ariflər arifini söz meydanında yenmək heç də asan bir iş deyildi. Aşığın “Ey aşıq oğlan”, “A qoca kirvə”, “Mənə sataşmaq”, “Kimi”, “Bəgənməz”, “Deyirlər”, “Varmı” kimi tənqidi ruhlu qoşmaları məhz bu qəbildən olan, qəlbi kin-küdurət, paxıllıq kimi qeyri-insani hisslərlə dolu bədxah kəslərə ünvanlanmışdır. (Molla Cuma, 2000: 98-102)

Molla Cümə'nin aşıqlıq sənətindəki üstün mövqeyi doğulub-yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə bu qədim sənət sahəsinin o qədər də təşəkkül tapmadığı Şəki ilə, qonşuluqdakı Qax, Zaqatala-Balakən bölgələri, eyni zamanda Azərbaycan'ın saza-sözə yüksək maraq göstərən digər bölgələri ilə məhdudlaşmır; bu areala qonşu Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə və başqa ölkələrin aşıq mühitini də əlavə etmək olar.

Aşıqlığın təşəkkülündən üzübəri mövcud olan bütün aşıq mühitlərini “tarixi mühitlər” adlandıran tədqiqatçı M.Qasımlı “Ozan-aşıq sənəti” kitabında günümüzdə də fəaliyyətini davam etdirən mühitləri çağdaş aşıq mühitləri hesab etməklə yanaşı, müəyyən tarixi-siyasi səbəblərə görə həmin mühitlərdən bəzilərini sıradan çıxan və ya sönmək ərafəsində olan mühitləri çağdaş mühit hesab etmir. (Qasımlı, 2003: 178)

Bu baxımdan yanaşsaq, kitabda Dərbənd aşıq mühiti arealına daxil edilən Şəki aşıq mühitinin də müəyyən qədər dəyişilmələrə uğradığını müşahidə etmək olur. Təbii ki, Şəki aşıq mühitinin yüksək tempili inkişaf dövrünün təsnifatı XIX əsrin əvvəlləri və sonu, eyni zamanda XX əsrin əvvəllərinə aid etmək olur. Daha doğrusu, bu təsnifat ustad aşıq Molla Cümə ilə birbaşa əlaqədardır və onun məhv edilməsi ilə Şəki aşıq mühitinin “süqutu”na yol açılmış oldu.

“Bu mühitdə (Dərbənd aşıq mühiti nəzərdə tutulur. – Q.M.) ərsəyə gələn Məsum Əfəndi (Dərbənd), Ehraqılı Rəcəb (Rutul), Varxiyanlı Məhəmməd (Zaqatala) və Molla Cümə (Şəki) poetik yaradıcılıqda böyük uğurlar qazanmışdır...” (Qasımlı, 2003: 214)

Professor Məhərrəm Qasımlı adıçəkilən aşıqları və onların önündə Molla Cümə'ni yaradıcı aşıq-şair kimi yüksək dəyərləndirərək yazır: “...onların şeirlərində klassik yazılı ədəbiyyatdan gələn dil və üslub əlamətləri, poetik deyimlər gözə çarpır. Molla Cümə aşıq şeirinə bir sıra yeni formalar da gətirmişdir...” (Ynə orada)

Şair, tədqiqatçı Əjdər Fərzəli Molla Cümə şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük dəyər verərək yazır: “Bu tarixi şəxsiyyət o aşıqlardandır ki, səsindən, ifasından daha çox sözü – şeirləri ilə XIX və XX əsr Azərbaycan poeziyasında əbədi iz qoyub, şöhrət qazanıb. Onun şeirləri hələ sağlığında dillər əzbəri olub, məclisdən-məclisə, ağızdan-ağıza gəlib; çox yerdə zərb-məsəl kimi xatırlanıb. Sənətkarlıq qüdrətinə görə Molla Cümə'ni öz müasiri Aşıq Ələsgər'lə müqayisə etmişlər. Molla Cümə'nin adını XVI əsrdən üzübəri böyük aşıq-şairlər:

Sarı Aşıq, Tufarqanlı Abbas, Dilqəm, Aşıq Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Nəbati və Aşıq Şəmşir'lə yanaşı tutmuşlar. Hətta belə müqayisələr də aparılmışdır ki, Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi olduğu kimi, Layısqı'lı Molla Cümə də Şirvan aşıq məktəbinin banisi, yaradıcısı olub" (Fərzəli, 2011: 469-470).

Doğrudan da, aşıq-şair Molla Cümə'nin yaradıcılığı barədə yazan əksər tədqiqatçılar onun klassik aşıq şeiri formalarına gətirdiyi yenilikləri xüsusilə vurğulayırlar. Ustad aşıqların bir qayda olaraq "Kərəmi" və "Dilqəmi" havaları üstündə həmişə qoşmanın bir bəndindən sonra bir bayatı oxuma ənənəsinin çağımızda da davam etməsi Molla Cümə yaradıcılığında daha irəli getmiş, o "bu ənənə əsasında qoşmaya bayatı əlavə edərək yeni forma – qoşma-bayatı forması yaratmışdır". (Vəkilov, 1993: 134-135) Araşdırmaçı Qiyas Vəkilov bu yerdə ustad aşığın "Ağlaram" qoşma-bayatısından aşağıdakı bəndləri misal gətirir:

Neylərəm o bağı, özü bağbansız,
Süsənsiz, sünbülsüz, gülsüz, reyhansız,
Butasız, həmdəmsiz, İsmi-Pünhan'sız,
Ötən gecə-gündüzümə ağlaram.

Ağlayan yaş ağlayar,
Gözinən qaş ağlayar.
Cümənin dərdin duysa,
Cigəri daş ağlayar.

Eyni zamanda, Molla Cümə'nin digər həməsrləri Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Şəmkir'li Aşq Hüseyin'in yaradıcılığında dodaqdəyməz təcnis nümunələrinə rast gəldiyini, eyni zamanda Molla Cümə'nin çap olunmuş əsərləri içərisində hələlik təcnisin bu növünə rast gəlinməsə də, onun nəinki təkcə dodaqdəyməz təcnis, diltərpənməz kimi daha çətin bir formada da gözəl sənət inciləri yaratdığına şübhə etmədiyini bildirir. "Bunu ulu söz ustasının aşağıdakı misralarından aydın görmək olar:

Bir neçə kəlam danışaq:
Diltərpənməz, dodaqdəyməz.
Gövtarına qulaq asan
Hər namərdə boyun əyməz..." (Vəkilov, 1993: 137)

Yazıda ozan-aşıq sənətinin müxtəlif məqamları barədə söhbət açmaq ideyasının meydana çıxması müəyyən səbəblərdən doğdu. Belə ki, qəhrəmanlıq dastanlarımızın əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan aşıqlarımızın döyüş meydanına çiyinlərində saz, əllərində qılınç-qalxanla daxil olmaları, eyni zamanda qılıncla nail ola bilmədikləri zəfəri məhz sazla, sözlə əldə etmə bacarıqları bizi qəhrəmanlıq tariximizin ən möhtəşəm səhnələrini yazmış bu cür tarixi şəxsiyyətlərin tarixdəki izini yenidən aşkarlamağın vacibliyini gündəmə gətirdi.

"Aşıq el anasıdır" kimi el arasında gəzən məşhur deyimin özü də sübut edir ki, ozan-aşıq sənətinin məşhur simaları zaman-zaman xalqın sevincli günlərində, toy-düyünlərində onun məclislərinin başında olmaqla yanaşı, ağırlı-acılı günlərində də məhz xalqın dərd ortağı, qəm-kədərini yüngülləşdirən el adamı kimi hər zaman sinələrini önə vermişlər.

"Molla Cuma Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı tarixinə yenilikçi aşıq-şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşıq şeiri şəkilləri üzərində apardığı yeniləşmə-təkmilləşmələr həm çağdaşı olan sənətkarlar, həm də sonrakı dövr saz-söz ustadları tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq davam

etdirilmişdir. Böyük sənətkarın poetik irsinin əsas hissəsi indi də aşıqların söz-havacat repertuarında öz fəallığını qoruyub saxlamaqdadır. (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 16-17)

“Molla Cuma Aşıq Ələsgər”lə yanaşı duran qüdrətli sənətkardır. Xalq dastanlarındakı duvaqqapmaların çoxunun müəllifi odur. O heç kimə bənzəməyən original sənətkardır, onun məhəbbət macəraları da bənzərsizdir...” (Eltəkin, 1988: 151)

Məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, folklor araşdırmaçıların Molla Cümə ilə bağlı tədqiqatlarında yol verdikləri daha bir ciddi nöqsan aşığın adının gah “Cümə”, gah da “Cuma” şəklində yazılmasıdır.

Folklorşünaslardan S.Mümtaz aşığın adını mənbələrdə “Cümə”, H.Əlizadə 2 variantda - əvvəlki nəşrlərdə “Cümə”, sonrakı nəşrlərdə “Cuma”, S.Axundov “Cuma”, Ə.Axundov “Cuma”, akademik F.Qasımzadə “Cuma”, P.Əfəndiyev “Cümə”, M. Yarəhmədov “Cuma”, S.Paşayev “Cümə”, Y.Mahmudov “Cuma”, Ə.Fərzəli “Cümə”, Q.Namazov “Cuma”, Q.Vəkilov “Cümə”, N.Əhmədli “Cuma”, K.Adışirinov “Cümə”, Q.Məhərrəmlı “Cümə”... kimi işlətməmişlər. Bu məsələyə Molla Cümə yaradıcılığının araşdırmaçıları tərəfindən, əlbəttə ki, aydınlıq gətirilməli, aşığın adının əslində necə olduğu – “Molla Cuma”, yoxsa “Molla Cümə” kimi işlənməsinin düzgünlüyü ortaya çıxmalıdır.

Bu barədə akademik Yaqub Mahmudov’un fikirlərini diqqətə çatdırırıq: “...ustad sənətkarımıza həsr olunmuş əsərlərdə, bir qayda olaraq, Molla Cuma “Molla Cümə” kimi təqdim olunur. Bu, yolverilməz haldır. Böyük şairin adı Cümə deyil, Cuma’dır. O, şeirlərində və əlyazmalarda özünü Cümə yox, Cuma adlandırır. Hər halda, haqq aşıqı öz adını bu gün onu Cümə adlandıranlardan yaxşı bilirdi. Digər tərəfdən, xalq da öz sevimli şairini “Molla Cümə” kimi deyil, Molla Cuma kimi tanıyır...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 7-8).

“Molla Cuma’nın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan P.Əfəndiyev’lə M.Yarəhmədov onun adını müxtəlif variantlarda yazırlar. P.Əfəndiyev “Cümə”, M.Yarəhmədov isə “Cuma” şəklində yazmışdır”. Onlardan hansının düzgün olduğunu onun adı yazılmış sənədlə müəyyən etmək mümkün idi. Rus dilində tərtib edilən Kameral siyahılarda isə bu ad “Джума” kimi yazıldığına görə, Azərbaycan dilində onu hər iki variantda yazmaq mümkündür. Hansı variantın düz olduğunu isə regionun dil xüsusiyyətləri və aşığın qohumları vasitəsilə müəyyən etmək olardı. Əslində, “Cuma” sözünün özü də “Cümə” sözünün fərqli tələffüz formasıdır” (Əhmədli, 2018: 274).

Biz isə öz növbəmizdə aşığın adının həftənin Cümə gününün (Cümə - “cəm”, “cəm etmək” mənasını verir) adından götürüldüyünü nəzərə alaraq, “Molla Cümə” variantının doğru olması qənaətindəyik və aşığın adının bütün mənbələrdə bu cür işlənməsinin tərəfdarıyıq.

Göründüyü kimi, aşığın tədqiqatçıların yol verdikləri nöqsanların aradan qaldırılması sahəsində günü bu gün də daha geniş araşdırmalara ehtiyac duyulur. Azman aşıq-şair Molla Cümə’nin nəsilərə örnək olan şəxsiyyəti, həyat və fəaliyyəti, bənzərsiz yaradıcılığı folklorşünaslar, ədəbiyyatşünas-alimlər, aşıq sənətinin tədqiqatçıları tərəfindən hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəticə: Məqalədə XIX-XX əsrlərin görkəmli aşıq-şairləri arasında özünəməxsus yeri olan Molla Cümə’nin həyat və yaradıcılığı barədə folklor araşdırmaçıların bir əsrə yaxın müddətdə apardıqları tədqiqat işlərinə yenidən baxılaraq belə bir nəticəyə gəlini: Adı Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Tufarqanlı Abbas kimi böyük sənətkarlarla yanaşı çəkilən azman aşıq Layısqı’lı Molla Cümə bu günədək elmi mənbələrdə göstərildiyi kimi - 1853; 1854; 1855, 1858, yaxud 1860-cı ildə deyil, 1859-cu ildə Şəki’nin Aşağı Layısqı kəndində sadə kəndli anadan olmuşdur. Atasının adı Salah, anasının adı Reyhan olan gənc Cümə’yə 14-15 yaşında yuxuda buta verilmişdir. Öz butasına ömrü boyunca “İsmipünhan” adı altında aşıqanə şeirlər yazan Cümə’nin sevgilisi – adını şeirlərində bircə dəfə də olsun hallandırmadığı Anaqız idi. Hansı ki, gənc və istedadlı Cümə Şəki’nin Baş Şabalıd kəndində yaşayan, nəinki Şəki’də, hətta bütün Azərbaycan’da övliya kimi tanınan Şeyx Əhməd’dən dini və dünyəvi elmləri öyrəndiyi zaman

onun dünya gözəli qızı Anaqız'a bir könüldən-min könülə vurulmuşdu. Lakin talesizlik digər aşıqlər kimi Cümə'dən də yan keçməmiş, o, canından da artıq sevdiyi Anaqız'a – "İsmipünhan"a qovuşa bilməmişdir. Cümə'nin eşqindən xəbər tutan müəllimi onu dərstdən qovmuş, hətta yaşadıkları kəndin həndəvərinə dolanmağı belə ona qadağan etmişdir. Cümə'nin butası "İsmipünhan" 'ı – Anaqız'ı zorla Aşağı Şabalıd kəndindən olan varlı bir şəxsə əvə vermişlər. Təbii ki, aşıqından ayrı düşmüş İsmipünhan yarının fərağından günü-gündən saralıb-solmuş, 1892-93-cü illərdə vəba xəstəliyinə tutularaq, dünyanı tərk etmişdir. Bu acını sonsuz kədər içində şeirə çevirən Molla Cümə yazırdı: "Min iki doxsanda sevmişdim yarı, / Min üç yüz onda da əlimdən getdi".

Molla Cümə 23 yaşı olarkən – 1882-ci ildə Zöhrə adlı bir qızla ailə qurmuş, bu evlilikdən bir neçə övladları olsa da, onlardan yalnız Həsən adlı oğlu (1916-cı ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib) və Reyhan adlı qızı qalıb ki, əldə olan məlumata görə Molla Cümə'nin yeganə yadigarı olan bu xanım 1988-ci ilə qədər yaşamışdır.

El aşığı, haqq və həqiqət aşıqi Molla Cümə 1920-ci ildə qəddar rus və erməni-daşnak ordusu əsgərlərinin mənfur fitvasının qurbanı olmuş, evdən aparılaraq xaincəsinə güllələnmişdir. Həyat yoldaşı Zöhrə xanımı da güllələyən əsgərlərin əlindən yalnız qızı Reyhan qonşuların köməyi ilə qaçıb qurtara bilmişdir. O zaman Reyhan 14 yaşında imiş və həmin dəhşətli hadisələrin yeganə canlı şahidlərindən biri də məhz o idi.

Ədəbiyyat

ADIŞIRINOV, K. (2015). *XX Əsr Şəki Ədəbi-Mədəni Mühiti: Monoqrafiya*. Bakı: s. 489.

BƏKİROV, N. (2018). *Azərbaycan-Gürcü Ədəbi Əlaqələri və Molla Cuma Yaradıcılığı*. Bakı: s. 226.

ƏHMƏDLİ, N. (2018). İstiqlal Şəhidi Molla Cumanın Həyatı və Ölümü. *Filologiya məsələləri*. Bakı: № 20

ELTƏKİN, N. (1988) *İsmipünhan Sorağında*. Dastan. Bakı: s. 158.

FƏRZƏLİ, Ə. (2011) *Salam Layısqı Dağları*. Bakı: s. 188.

Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında İşlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti. 2 cildə, I hissə. (2005). Bakı: s. 416.

Molla Cuma. Əsərləri. I cild. (2000). (Toplayan, transliterasiya və tərtib edən, ön söz, izahat, qeyd və lüğətin müəllifi Mövlud Yarəhmədovdur). Bakı: s. 227.

Molla Cuma. İsmi Pünhan. (2016). Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı: s. 228.

Molla Cümə. Əsərləri. (Tərtib edən və ön sözün müəllifi Paşa Əfəndiyevdir). (2006). Bakı: s. 648

MÜMTAZ, S. (2005). *Azərbaycan Ədəbiyyatı. El Şairləri. 2 cildə, I cild*. (1927-ci il nəşrinin transliterasiya olunmuş variantı, təkrarnəşr). Nəşrə hazırlayanlar: Cənnət Nağıyeva, Tahirə Nurəliyeva. Bakı: s. 464.

NAMAZOV, Q. (2013). *Ozan-Aşıq Sənətinin Tarixi*. Bakı: 480 səh.

NƏBİYEV, A. (2014). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. 2 cildə, II hissə*. Bakı: s. 649

ORSƏR, R. (2018). *Şəkidən Gələn Səslər*. Bakı: s. 856

PAŞAYEV, S. (1990). *XIX Əsr Azərbaycan Aşıq Yaradıcılığı*. Bakı: s. 98.

QASIMLI, M. (2003). *Ozan-Aşıq Sənəti*. Bakı: s. 308.

QASIMZADƏ, F. (1974). *XIX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakı: s. 486 .

Qədim Oğuz Yurdu – Baş Layısqı. (2014). Tərtib edən və ön sözün müəllifi Asif Rüstəmli. Bakı: 528 + rəngli 16 səh.

VƏKİLOV, Q. (1993) *XIX Əsr Aşıq Lirikası*. Bakı, 144 səh.